

O C J E N E I P R I K A Z I

ДОБРОМИРОВО ЕВАНГЕЛИЕ. Български паметник от началото на XII век. Подготви за издаване Боряна Велчева. БАН. Институт за български език. София 1975, str. 470.

Kada je u Skoplju 1973. Makedonska akademija nauka i umjetnosti objavila fototipsko izdanje *Dobromirova ev. (Do)*, njegova lenjingradskog i novopronađenog sinajskog dijela, u Sofiji je u Sekciji za povijest bugarskog jezika pri BAN bilo već pripremljeno za tisak kritičko izdanje lenjingradskog dijela. Pripremila ga je B. Velčeva po originalu, a potom je iz fototipskog makedonskog izdanja priredila i sinajski dio (23 lista), što ga je 1968. pronašao M. Altbauer u manastiru Sv. Katarina (br. 43). Bugarsko izdanje sadrži opći uvod s paleografskim opisom (5—33), pročitan tekst lenjingradskog i sinajskog dijela s nekoliko crno-bijelih fotosnimaka (35—470), a nagovještena je izrada potpunog rječnika-indeksa s jezičnim istraživanjima spomenika.

O *Do* je već prije osamdeset godina napisao iscrpnu monografiju V. Jagić (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-hist. Classe. BB. CXXXVIII, CXL, Wien 1898). Stoga Velčeva u uvodu polazi od Jagića i dopunjuje ga vlastitim istraživanjima. Ona zapravo ističe nedovoljno opisane ili uopće neopisane pojave s posebnim osvrtom na pitanja vezana za datiranje rukopisa. Istim je blijedu plavo-zelenu boju u ukrasu (inicijal V, l. 145a) kao važnu staru osobinu, koju Jagić nije zabilježio. Istom je bojom ruka B napisala bilješke na marginama l. 144b, a slična boja karakteristična je za grčke rukopise 10. i osobito 11. st. i od stsl. za Sinajski euhologij.

Jagić je uočio da su rukopis pisale dvije ruke: A i B. Pretpostavljao je da je Dobromir autor poznate bilješke na l. 121a (na kraju ev. po Luki): **ο благодεтни г҃тк комоу са даси јжкописание добромира попа грѣшника. еже прѣписа. и не доконъча мало.** Jagić preklica tumači 'naručio da prepiše'. Velčeva međutim tu bilješku pripisuje trećem (C) pisaru, koji je pisao istodobno s ostala dva (A i B). Za Jagića je Dobromir samo inspirator u pisanju kodeksa, za Velčevu on je drugi pisar (B), a rukovoditelj prepisivanja je pisar C, koji je Dobromiru dao zadatku da prepiše ev. po Luki i da ga završi na kraju arka i, svakako, na kraju lista. Dobromir je pogriješio pa tekst nije završio na kraju lista već mu je ostalo 5 praznih redaka, koje je onda ispunio pisar C spomenutom bilješkom u kojoj sa simpatijom govori o Dobromiru, a ne o sebi.

Autorica se zadržava na paleografskoj analizi rukopisa nadovezujući i razvijajući misao Šćepkina o »narodnijem« karakteru cirilice *Do*.

Šepkin je naime konstatirao da je pismo *Do* i pismo listića Undoljskog izgubilo tipičan stil stare čirilice, tj. da »почерки Унда и Добр. имеют более народный характер — грубый и в то же время манерный, при чем в манере сказывается уже значительное влияние глаголицы« (v. Dobromirovo ev, str. 18). Po autoričinu mišljenju ta karakterizacija u suštini postavlja dva najvažnija pitanja u bugarskoj paleografiji — postojanje dva stilova čirilice i vrijeme kada se pojavila čirilica s »narodnjim karakterom« i s tragovima utjecaja glagoljskog pisma. Velčeva smatra da se razlike među »oficijalnim« i »narodnim« stilom čirilice očituju u oblicima pojedinih slova, a pomalo i u njihovu rasporedu; da se »narodni stil« očituje u dva smjera — u slovima grčkog podrijetla i u slovima za slavenske glasove i da se ta dva smjera ne pojavljuju ujek zajedno. Stoga ona navodi spomenike koji daju relativno dobru predodžbu »narodnog karaktera« čirilice i zaključuje da se »narodni stil« ne može smatrati mlađom pojmom.

Uz tragove utjecaja glagoljskog pisma Velčeva u *Do* nalazi i jedno glagoljsko slovo: u primjeru *ležoštje* (*i vidě rizy ležoštje*, na 1. 179a) ona vidi da je prednji nazal napisan glagoljicom, a ne čirilicom. Ali u originalu taj je znak zamršen, jer mu je u sredini razliveno crnilo (to se vidi i u fototipskom izdanju), pa se ni autoričino čitanje ne može uzeti za posve sigurno, pogotovo što bi to bila jedina potvrda glagoljskog slova u rukopisu.

Na osnovi arhaičnih pojava u pismu Velčeva smatra da *Do* ide prije u 11. st. nego u 12. (»По съвкупността от палеографските данни Добромировото евангелие може да се отнесе с по-голяма вероятност към XI, отколкото към XII в.«.) Svjesna je ipak da tako rano datiranje ne dopuštaju neke jezične pojave koje se tradicionalno smatraju »srednjobugarskima«, pa unatoč arhaičnom karakteru pisma »паметникът би трябвало да бъде отнесен поне засега предположително към началото на XII в.« (23). Na početak 12. st. *Do* stavlja i prof. Mošin (Paleografski album na južnoslovenskoto kirilsko pismo, Skopje 1966, str. 12), a Jagić ga datira u posljednja desetljeća 12. st.

Jagić je iscrpno prikazao pravopisne osobine rukopisa. Stoga Velčeva ističe samo opće karakteristike i dopunjaje Jagića. Istiće da pisari imaju mnogo grešaka i inovacija; da je u osnovi norma staroslawenska s tri nazala i jednim jerom (ќ), s ꙗ za ꙗ i Ꙙ, ꙙ, Ꙗ i dr.; da je ona često narušena, pa se miješaju različiti grafijski i pravopisni sistemi; da miješanje grafijskih i pravopisnih sistemâ imaju i neki drugi glagoljski i čirilski spomenici; da *Do* ide u red najvažnijih izvora za brojna i važna svjedočanstva u proučavanju razvoja tendencija u stsl. grafici i pravopisu; da je *Do* ujedno jedinstven čir. spomenik u kojemu se odražila upotreba nazala iz najranijeg grafijskog sistema — iz Kijevskih 1., Sinajskog ps., Ohridskih 1., tj. iz sistema koji poznaje samo tri nazala. Ta je crta važna, jer zajedno s drugima povezuje *Do* s ranim glagoljskim sistemom, koji još ne poznaje poseban znak za prednji nejotovani nazal. Relativno najbliže *Do* je vezano sa Sinajskim ps. i II. Assemanijevim ev. U II. Ass također je jednojerov pravopis, »вiseће« pismo i tri nazala.

Po distribuciji nazala autorica zaključuje da je glagoljski obrazac *Do* bio još stariji od II. Ass. Istače da ima i takvih dijalekatskih jezičnih crta koje pokazuju miješanje različitih starobugarskih sistema — sjeveroistočnih, jugozapadnih i jugoistočnih, te navodi za njih rijetke fonetske i leksičke pojave. Pojavu oblika чоуждемъ (J 10,5) označuje kao novu i istočnobugarsku (prema stsl. тѹжда- или штоѹжда-). Međutim чоуждъ dolazi još u nekim stsl. spomenicima koji su ruskog, a ne bugarskog podrijetla, npr. u Kristinopolskom apostolu, Besjedama Grgura pape, Ustjuškoj krmčiji, životu sv. Vjenceslava (potvrde u geslaru Slovnika jazyka staroslověnského). Za riječ *кошулja* (L 6,29) autorica kaže da se i danas susreće u južnobugarskim govorima (zapadnim i istočnim), međutim ta je riječ poznata u srpskom i hrvatskom jeziku (za nju ima potvrda i u hrvatskim glagoljskim tekstovima). Velčeva iznosi primjere kolebanja između жќ, чќ, шќ, ждќ, ѡ и жа, ча, жда, ѡа; жю и жој; ъ и ѿ, ж и а, є и је, ж и ѡ, єгъда и єдъга naglašavajući da je važno kolebanje između ѿ i ъ за „т“: вонъ, сотъникъ, патокъ, крѣпокъ, jer »вероятно случайте с ѿ за „т“ и а за „ж“ отразяват говора на самите преписвачи.« Ali nigdje ne kaže koji bi to mogao biti govor, ni gdje je zapravo rukopis nastao, iako navedene osobine jasno pokazuju da je *Do* napisan u Makedoniji, što je uostalom utvrdio već Jagić i u naslovu svoje studije istakao provenijenciju (Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal...). Makedonsku provenijenciju rukopisa potvrđio je i J. Ivanov u knjizi Български старини от Македония, 1931 (»... паметник от XII в., писан в Македония«, 447).

Unošenje mlađih slojeva u čitav tekst *Do* veoma je karakteristično. To se odnosi na pravopis, gramatičku strukturu, leksik i sam tekst. Brojne bilješke, pomlađivanja, popravke i dopune unesile su različite osobe u različito doba, zato što je *Do* služilo u liturgijske svrhe u kasnjim stoljećima, i to vjerojatno slavenskoj koloniji na Sinaju, koja je bila osobito brojna u 14. st. Jagić je također uočio da naknadni popravci nisu od jedne ruke. On je razlikovao ranijeg pisara sa »srpskim« pravopisom i kasnijeg »srpskog korektora« i stavljao ih u 14. i 15. st. Velčeva međutim nalazi da je najmanje pet osoba koje su popravljale i dopunjavale tekst (D, E, F, G i H) od 13—15. st. Najviše popravaka i dopuna ima od H i F. Ruka H pisala je prije F. Na mnogim mjestima F crvenilom ponavlja inicijale ruke H ili briše njegove bilješke u tekstu i unosi svoje. F je i najobrazovaniji, on je književnik koji je vjerojatno početkom 15. st. uzeo da pripremi staro, mjestimice već izbjlijedjelo *Do* za potrebe svojega doba. Crvenilom popravlja mala slova u velika, označava početak i kraj Amonijevih glava s *koč* i *zač*, na marginama označava Amonijeve glave, ponavlja ili lagano ukrašava crvenilom ukrasna jednobožna početna slova prvih pisara da pokaže početak određene Amonijeve glave. Često je brisao slova i riječi prvotnog teksta da unese svoje popravke, a izbrisana slova i riječi unosio je nad red ili na marginu. F je jednako na naknadno umetnute listove 152 i 176 unio potpuno nov tekst, a on je dopisao i sinaksar na kraju rukopisa. Prilagodio je dakle *Do* novim potrebama. Primjer prilagođavanja starih

liturgijskih tekstova novim potrebama nalazimo i u bosanskim rukopisima. Spomenimo npr. da su u prvobitan tekst *Kopitarova ev.* iz poč. 14. st. drugom rukom naknadno unesene kratice za *začelo* i *konač* cinoberom sa strane i unutar teksta. Stoga su sinoptičke bilješke sa strane, koje upućuju na odgovarajuća mjesta u drugim evanđeljima, istrugane sve osim nekoliko i na njihovo mjesto upisane su oznake *začela*. Ponegdje su mala slova zamijenjena velikim crvenim ili su pretvorena u velika. Naknadne bilješke potječu iz 15. st. (v. J. Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »Crkve bosanske«*, Slovo 4—5, 47—63).

Kritičko izdanje *Do* imalo je zadatak da potpuno i točno prenese tekst, i to prvti tekstu kako su ga napisali pisari A i B (i C). Tekst je reproducirao po načelima, koja se u bugarskoj izdavačkoj praksi starih rukopisa primjenjuju odavno, a prema kojima se izdavani tekst prenosi bez izmjena. Zadržana je originalna podjela na stranice i retke, originalna interpunkcija, sačuvani su nadredni znaci i slova, bilješke A i B pisara na marginama stranica, zadržane su skraćenice. Samo je kontinuirani tekst razdijeljen na riječi. Upotrebljene su dvije vrste zagrada — okrugle (), u kojima je stavljen teško čitljiv tekst i uglate [] za označavanje suvišnih slova i slogova. Znakom spajanja povezane su dvije riječi kada posljednje slovo prve nije ponovljeno kao prvo od druge riječi (*именн_ето*). U kritičkom aparatu ispod crte registrirani su naknadni popravci i dopune, približna čitanja izbrisanih ili slabo vidljivog teksta, varijante iz drugih spomenika ili grčki tekst spornih čitanja, sveščići, zastavice, ukrasni inicijali, promjene crnila i sl. Osnovni tekst izdan je starom cirilicom, a naknadno dopisani veći dijelovi suvremenom bugarskom cirilicom dopunjeno slovima iz stare. Najprije dolazi tekst lenjingradskog dijela numeriran od 1. 1a—183b (Mc 9,31—J 21,25 + zapis pisara F), a potom sinajski dio od 1. 1a—23b (Mc 2,7—9,19) koji inače po tekstu prethodi lenjingradskom dijelu. U makedonskom fototipskom izdanju tekst ide redom, pa najprije dolazi sinajski dio, zatim lenjingradski i na kraju sinaksar, koji bugarsko kritičko izdanje izostavlja.

Autorica je korektno pročitala tekst, koji je na nekim mjestima popratila paralelnim fotosnimkama u crno-bijeloj tehnici i ne baš osobito uspjelima. Vjerojatno je tiskarskom greškom na krivo mjesto došpjela fotosnimka 2a (u lenjingradskom dijelu) uz tekst 1b, a 1b uz tekst 2a. Tiskarskih grešaka ima više, pa je priložen njihov popis u kojem nisu sve registrirane.

Makedonskim fototipskim izdanjem Dobromirova ev. i bugarskim kritičkim izdanjem njegova teksta slavistika je dobila gotovo idealno izdanje jednog od kapitalnih djela, jer je fototipsko i kritičko izdavanje vrijednih starih rukopisa davni njezin ideal. Dodajmo da je u časopisu *Makedonistika* br. 1, što ga je 1977. pokrenuo Institut za makedonski jezik »Kreste Misirkov« u Skoplju izašla leksička studija o *Do* (В. Деспотова, *Лексиката на Добромирово евангелие*, str. 5—96).

Anica Nazor

SLOVO

27

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA U ZAGREBU

ZAGREB 1977

S L O V O

**ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA
»SVETOZAR RITIG«**

Izlazi 1 put godišnje

UREDNIŠTVO: 41103 ZAGREB, DEMETROVA 11

BR. 27

Urednički odbor:

**ANICA NAZOR,
MARIJA PANTELIĆ, JOSIP TANDARIĆ**

Glavni i odgovorni urednik:

ANICA NAZOR

Korektori:

ALOJZ JEMBRIH, JASNA VINCE

Tisk: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1978.